

Demarcatie is de vijand van differentiatie – en kritiek van diplomatie

Aantekeningen bij een interview*

Hans Harbers

Vooraf

In het interview met Bruno Latour staan twee kwesties centraal: het denken in termen van bestaansmodi in plaats van domeinen, en de socioloog/antropoloog als diplomaat in plaats van criticaster. Dat raakt mijn professionele opvoeding tot in de kern. De moderne samenleving, zo leerde ik in mijn sociologieopleiding in de jaren zeventig, wordt gekenmerkt door een institutionele scheiding van taken: de wetenschap voor de productie van ware kennis, politiek voor de deliberatie over het goede leven, de kerk voor religieuze zaken, het recht voor procedurele rechtvaardigheid, enzovoort. Elke taak heeft z'n eigen, institutioneel afgebakende domein.

En de socioloog – waar stond die? Overal en nergens. Als buitenstaander kon hij het hele veld overzien en bemoeide zich overal mee: rechtssociologie, godsdienstsociologie, politieke sociologie, wetenschapssociologie, onderwijssociologie, gezinssociologie – ik heb het allemaal gehad. De socioloog, en dan vooral de kritisch socioloog, kon zien wat de betrokkenen kennelijk niet konden zien: de sociale processen (machtsverhoudingen, het liefst!) die hen achter hun ruggen om deden handelen zoals ze handelden. De socioloog als mythenjager, heette dat. Als degene die het beter weet – als betweter dus.

Latours sociologie van associaties, eerst programmatisch geformuleerd in *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory* (2005), nu ook feitelijk gestalte krijsend in *AIME – An Inquiry into Modes of Existence* (2013)¹, staat op gespannen voet zowel met dit modernistisch maatschappijbeeld als met het bijbehorende sociologische zelfbeeld. Zoals ook uit het interview blijkt, roept dat een aantal vragen en mogelijke misverstanden op. Zijn we via de omweg van netwerken met die bestaansmodi niet weer terug bij de aloude domeinen? En herkennen we in de bescheiden diplomaat niet het klassiek positivistische ideaal van de neutrale onderzoeker?

Ik doe een poging enige helderheid in dezen te verschaffen door, in de vorm van een tiental aantekeningen, in te gaan op de ontologische en (kennis)politieke achtergronden van AIME en ANT. Beschouw deze aantekeningen zelf derhalve als

* Met dank aan Joost Van Driessche en Jacques Jacobs, aio's aan de Faculteit Wijsbegeerte, Universiteit Groningen voor het mee- en tegendenken en samen doorploegen van *An Inquiry into Modes of Existence*.

1 Zie ook de bijbehorende website www.modesofexistence.org.

een vorm van diplomatie tussen sociologie en ANT – alsook tussen mijn intellectuele heden en verleden.

1.

AIME – An Inquiry into Modes of Existence is een groots, pretentief, alles omvattend project. Het zet niets minder dan onze omgang met mens en natuur op het spel; het voortbestaan van het heterogene netwerk van mensen, dieren, planten en dingen – het ondeelbare collectief van *humans* en *nonhumans*, in de taal van de actor-netwerk theorie. Dat is bepaald geen klein bier. Hier is kosmopolitisch handelen vereist – of zoals Bruno Latour het in navolging van Isabelle Stengers noemt: *cosmopolitics*, politiek op wereldschaal.

Hoe megalomaan ook, kosmopolitiek vereist juist bescheidenheid. Immers, de kosmos krijgt gestalte in de samenspraak van velen – *humans* en *nonhumans*. Daarin kan het geen enkele stem bij voorbaat gegund worden de boventoon te voeren – niet die van God, noch die van de wetenschap of de technologie, maar ook niet die van de economie of het recht, en zelfs niet die van de politiek – voor zover deze überhaupt al eenstemmig zou zijn. Alles en iedereen is van elkaar afhankelijk, dus niets en niemand heeft het laatste woord. Een relationele ontologie impliceert radicale democratie, c.q. diplomatie in plaats van de ander de maat te nemen op basis van het eigen gelijk.

2.

Niets bestaat uit zichzelf (*sui generis*) – of het nu *humans* of *nonhumans* betreft. Niet *being qua being*, maar *being qua another* is het alfa en omega van zijn onderzoek naar bestaansmodi, aldus Latour in navolging van de socioloog Souriau.² Een entiteit komt tot stand, wordt pas wat, krijgt slechts betekenis in relatie tot de ander. Essentie gaat niet vooraf aan existentie. En dat geldt niet alleen voor de mens, zoals Sartre meende, maar ook voor alle andere entiteiten in het collectief. Alleen in relatie tot anderen krijgt iets/iemand vorm, inhoud, betekenis – een essentie, zo men wil. Een entiteit wordt relationeel *geïnstaaureerd*, aldus Latour, nogmaals gebruikmakend van Souriau, en met deze term afstand nemend van de notie van constructie, waar nog te veel de connotatie van een construerend subject, een eenduidige bron van handelen aan vastzit. Entiteiten worden niet ondersteund door onveranderlijke substanties, de bron van hun bestaan. Integendeel, andere entiteiten doen een entiteit doen wat ze doet (*faire faire*), waarbij de bron van handeling verspreid ligt. Entiteiten zijn niet gegeven, ze worden gemaakt (*making exist*), maar door niemand in het bijzonder. Ze zijn het resultaat van schuivende verbindingen in het netwerk. ‘To exist is to differ’, zei Gabriël Tarde reeds, een andere favoriet van Latour. En verschil maken is altijd een relationele aangelegenheid.

2 Souriau sprak over *l'être en tant qu'être*, respectievelijk *l'être en tant qu'autre*. Zie Latour (2011).

3.

Relationisme geldt ook ons – moderne westerlingen – kinderen van de Verlichting, ofschoon we lang gemeend hebben zelf wel te weten wie we zijn, zonder daar anderen voor nodig te hebben. Sterker, de modernen hebben een front opgetrokken, waarachter ze de-nog-niet-modernen bekampten, opdat ze ‘rationeler’ zouden worden en zaken (zoals mensen en dingen, cultuur en natuur) niet meer zouden verwarren. In het licht van de kosmopolitische problemen waar we mee geconfronteerd worden kan en mag een dergelijk ‘moderniseringsfront’ – wij tegen de ander, de ‘rest’ – geen stand houden. ‘[...] if we were finally to learn what “we” Moderns have really been, we could renegotiate that “we” from top to bottom – and thus also renegotiate what we might become with the “others”, as we face the new horizon of Gaia’ (Latour 2013: 15). We zitten niet alléén aan de onderhandelingstafel en kunnen dus niet onze manier van denken, doen en laten als maatstaf nemen. Het moderne, wetenschappelijke wereldbeeld, inclusief alle praktijken en instituties die daaraan gestalte geven, is ‘slechts’ een van de vele relevante taalspelen/levensvormen. Wetenschappelijk waarheidsspreken ([REF], van *referentie*, in de taal van AIME) is een belangrijke bestaansmodus, maar niet de enige. Ergo: kosmopolitiek vereist erkenning van deze meervoudigheid, deze verschillende manieren van in-de-wereld-zijn. Niet kritiek op basis van een superieur standpunt, maar diplomatie onder erkenning van verschillen en wederzijdse afhankelijkheden is dan geboden. Kritiek snoert de ander de mond. Diplomatie daarentegen impliceert openheid naar de ander, en bescheidenheid inzake het eigene. Diplomatieke neutraliteit is dan ook heel iets anders dan wetenschappelijke neutraliteit: het eerste is gericht op erkenning van verschillen, het tweede is er juist op uit die teniet te doen: als de feiten spreken moet iedereen vervolgens zijn mond houden. Beleefdheid en respect, om met Latour te spreken – daar gaat het bij kosmopolitische diplomatie om. Veeleer dan het botvieren van het eigen gelijk – met bommen, dukaten en/of vermeende cognitieve superioriteit. AIME claimt geen positieve/positivistische waarheden; het reconstrueert en produceert *charitable fictions* (Latour 2013: 15) – verhalen waarmee we om de dialoogtafel kunnen zitten – de tafel waarvan niets en niemand bij voorbaat wordt uitgesloten.³

4.

Daartoe moet eerst dat eigen gelijk, dat moderniseringsfront, gedeconstrueerd worden. Dat is de eerste opdracht van de actor-netwerk theorie van Latour c.s. – de ontrafeling van de moderniteit, als idee en als praktijk. En omdat (een verkeerde, rationalistische opvatting van) wetenschap en technologie daarin zo’n dominante plaats heeft veroverd, namelijk de ultieme legitimatie van dat moder-

3 In die zin radicaliseert en politiseert Latour Alfred Schütz’ idee van de precaire balans tussen wetenschappelijke interpretatie en actorinterpretatie (zie ‘Commons Sense and Scientific Interpretation of Human Action’ en ‘Concept and Theory Formation in the Social Sciences’ (beide in Schütz 1962) en Schütz 1960).

niseringsfront, werd begonnen bij deze kerninstitutie. Zie *Science in Action*, *The Pasteurization of France* en *Pandora's Hope*, om slechts een paar studies te noemen. 'Wetenschap is politiek, voortgezet met andere middelen', zo luidde een van de conclusies.⁴ Op het voor de moderniteit zo centrale onderscheid tussen wetenschap en politiek, tussen feiten en waarden, bleek nogal wat af te dingen. Met name de eerste helft van deze conclusie, wetenschap als politiek, kreeg veel aandacht – vaak in kritische zin (bijv. Gross en Levitt 1998). De scheiding van beide domeinen bleek veel minder rigoureuus dan in het moderne wereldbeeld verondersteld. Dat roept onvermijdelijk weerstand op.

5.

In zijn *We Have Never Been Modern* culmineert deze deconstructietaak in een algehele ontrafeling van wat Latour noemt: 'de Moderne Constitutie', met als kernpunt het absolute onderscheid tussen cultuur en natuur, tussen mensen en dingen, *humans-among-themselves* en *things-in-themselves*, tussen humanisme en naturalisme. En aan dat onderscheid hangen weer tal van andere rigoureuze tweedelingen – tussen geest en lichaam, vrije wil en lot, handelen en gedrag, redenen en oorzaken, of in voor sociologen vertrouwde termen: tussen *agency* en *structure*. Tweedelingen die op hun beurt weer verankerd worden in instituties die strikt gescheiden moeten blijven volgens de logica van de Moderne Constitutie: wetenschap, politiek, recht, economie, cultuur, religie, en ga zo maar door. Tegenover dit dichotome denken in demarcaties en gescheiden domeinen stelt ANT het spreken in termen van relaties en associaties, van hybride netwerken van *humans* en *nonhumans*. De mens is niet de maat der dingen, evenmin als de dingen ons eenduidig de maat zouden nemen. Wetenschap staat niet tegenover politiek, politiek niet tegenover de markt, de markt niet tegenover de moraal, de moraal niet tegenover technologie, enzovoort enzovoort. Integendeel, er is veeleer sprake van eindeloze vervlechting en een veelheid aan verbindingen.⁵

6.

Dat is het eerste deel van ANT's tweetrapsraket: de ontmanteling van dichotomieën, c.q. van het denken in termen van harde grenzen tussen geïnstitutionaliseerde domeinen. Maar dat betekent niet dat in het donker alle katten grijs worden. Integendeel. Het biedt juist weer zicht op verschillen. '*Demarcation is the enemy of differentiation*', aldus Latour (1999: 157, cursivering in origineel). Het denken in termen van demarcaties en daarmee gepaard gaande strikt gescheiden handelingsdomeinen leidt al snel tot verstarring – alsof die grenzen hard zijn, voor eens en voor altijd gegeven, in plaats van zelf ook weer historisch contin-

4 Zo laat Latour in *The Pasteurization of France* (1988) zien dat Pasteurs microbiologie alleen standhoudt als ware representatie van de werkelijkheid als tegelijk ook die werkelijkheid mee verandert: letterlijk de pasteurisatie van het Franse boerenleven.

5 Zie Latour (2005) voor een uitvoerige uiteenzetting van deze 'sociologie van associaties'.

gent. Het suggereert ook dat die domeinen autonoom zijn, op zich zelf staand, *sui generis*, terwijl bestaansmodi juist hun eigenheid verkrijgen in relatie tot andere modi – daar waar modi elkaar kruisen – *crossings* in AIME-taal. Domeindenken nodigt bovendien uit tot reductionisme; dat wil zeggen: verschijnselen in het ene domein verklaren vanuit het andere. Bijvoorbeeld recht willen reduceren tot moraal, politiek tot economie, religie tot sociale verhoudingen, of moraal tot een evolutionair natuurverschijnsel. En reductionisme – de tegenpool van ANT's relationisme⁶ – ontardt maar al te snel in zogenaamde *double click*-oplossingen, de grootste boosdoener in AIME: het idee dat de ware aard van problemen onmiddellijk, zonder omwegen, met een paar muisklikken toegankelijk is in een taal die meteen ook de oplossing kan aanreiken. Alsof de vraag wat die 'ware aard' is geen onderdeel van het probleem is en één taal geschikt zou zijn. Laat staan dat we de wereld opdelen in een objectieve natuur en een subjectieve cultuur, en de wetenschap, die zou spreken namens de eerste, het hoogste woord zou voeren over de politiek, het recht, de moraal, de liefde. Sciëntistisch reductionisme pur sang – de vermeende superioriteit van [REF] als de ultieme kortzichtigheid van de moderniteit, de (kritische) sociologie inclusief.

7.

Geen demarcatie dus, maar ook geen ongedifferentieerd netwerk van associaties. 'Can bifurcation [...] be brought to an end? [...] can philosophy be forced at long last to count beyond one or two (subject and object) or even three (subject, object, and going beyond subject and object through some dialectical sleight of hand)?' (Latour 2011: 306-307). En dat is precies wat het onderzoek naar bestaansmodi doet – verder tellen. Onder erkenning van het principe van vrije associatie (de vorming van netwerken), op zoek naar waarden die verschillende associaties intern verbinden. Dat is de tweede trap van die ANT-raket. De intellectuele en morele agenda van AIME is een dubbele: 'I believe that it is actually possible to complement the starkly negative title *We Have Never Been Modern* with a positive version of the same assertion' (Latour 2013: 10-11) – een *charitable fiction* van de moderniteit, een antropologische *herschrijving* van de waarden van de modernen – niet in termen van hun officiële ideologie boven tafel, maar van hun feitelijke praktijken onder tafel. Binnen het collectief van *humans* en *nonhumans* bestaan verschillende manieren van spreken, doen en laten – verschillende bestaansmodi, elk met hun eigen waarden – hun eigen *conditions of felicity* en *infelicity*, hun *modes of veridiction*. Qua netwerk zijn verschillende netwerken eender: een verzameling associaties. Ze onderscheiden zich in de waarde die ze transporteren – hun *prepositie*. Zo kent het politieke spreken een andere logica dan het wetenschappelijke spreken – een andere tonaliteit, aldus Latour. Religie is gestemd in een andere toonsoort dan wetenschap, recht in een andere dan moraal, enzovoort. Wie die eigen manieren van spreken en handelen niet serieus neemt en van de ene modus

6 De oorspronkelijk Franse versie van *The Pasteurization of France* droeg niet voor niets de titel *Les microbes, guerre et paix, suivi de Irréductions*.

naar de andere springt (daarin schuilt het risico van *crossings*), maakt een categoriefout en vervalt al snel weer in reductionisme en de illusies van *double click*.⁷ Ook hier is diplomatie nodig – tussen verschillende bestaansmodi met hun eigen waarden en waarheden. Deze ‘interne’ diplomatie tussen uiteenlopende preposities, deze afstemming van toonsoorten is voorwaarde voor het kunnen aangaan van een ‘externe’ diplomatie – het gesprek met ‘de anderen’ (die volgens de moderneren juist gemoderniseerd zouden moeten worden). Alleen als we de multipliciteit van ons eigen bestaan onder ogen zien, kunnen we vreedzaam en open met de ander onderhandelen.

8.

Een voorbeeld van die verscheidenheid-in-de-eenheid: de relatie tussen wetenschap en politiek. Max Webers pleidooi om die uit elkaar te houden was in dit licht misschien toch zo gek nog niet. Wel als institutionele verharding van een rigoureuze feit-waardeonderscheid, maar niet als bescherming van de eigenheid van het politieke en het wetenschappelijke spreken – van politiek en wetenschap als verschillende bestaansmodi. De scheiding tussen beide, aldus Weber, is niet alleen goed voor de wetenschap (die moet zich niet laten leiden door de politieke waan van de dag), maar ook voor de politiek (die moet zich vrij kunnen uitspreken over het wenselijke, los van de vraag naar het mogelijke). Wetenschap moet daarbij gericht zijn op overeenstemming, op het afsluiten van controverses. Politiek daarentegen leeft bij de gratie van tegenstellingen en meningsverschillen. Wetenschap is gericht op orde en eenduidigheid; het tracht met heterogene middelen een eenduidige verwijzing naar een fenomeen tot stand te brengen. Politiek is inherent rommelig en meerduidig; het tracht een veelheid aan meningen die ons beroeren te verenigen en treft op grond daarvan maatregelen die ons echter opnieuw verdelen, enzovoorts enzoverder – telkens opnieuw. Wie, zoals scheidend VNO/NCW-voorzitter Bernard Wientjes onlangs in een afscheidsinterview met *de Volkskrant*, klaagt dat de Nederlandse democratie ‘een rommeltje’ is geworden, miskent het eigene van politiek spreken en handelen (Van der Linden en Webeling 2014). Politiek is bij uitstek het rommelige proces van steeds opnieuw creëren van eenheid in de veelheid. Democratie is net zoiets als het innemen van Jericho: je moet er eerst zeven keer omheen lopen voordat de muur valt.⁸ Spinnen, draaien en verdraaien – het is eigen aan de politiek; dat hebben de makers van de tv-serie *Borgen* goed gezien. Wie de politieke democratie wil ontrommelen, rationaliseren, plannen – tot een rationeel-wetenschappelijk geoliede machine wil maken, maakt politiek spreken en handelen juist onmogelijk. Eenzelfde argument

7 Latour (2013), met name hoofdstuk 1 en 2, p. 27 e.v. Let wel, het gaat hier niet om een categoriefout van de eerste orde (dat betreft het miskennen van verschillende opvattingen binnen een gegeven bestaansmodus, van pluralisme), maar om een categoriefout van de tweede orde – dat wil zeggen: een vergissing tussen verschillende bestaansmodi, tussen verschillende interpretatiesleutels, c.q. een miskening van multipliciteit, van multirealisme.

8 Met dank aan een ambtenaar van het ministerie van Binnenlandse Zaken, betrokken bij het NWO onderzoeksprogramma ‘Omstreden Democratie’.

kan, omgekeerd, worden ingezet tegen de politisering van wetenschap. Jazeker, wetenschap is politiek, maar wel voortgezet met andere middelen.

9.

Nog een tweede voorbeeld: de relatie tussen wetenschap en recht. Natuurlijk, wetenschap speelt een belangrijke rol in de rechtszaal, of zou het in ieder geval moeten spelen met het oog op zorgvuldige waarheidsvinding. Op dat punt heeft Ton Derksen (2010) volkomen gelijk. We hebben hier te maken met een interessante, maar ook riskante *crossing* – tussen recht en wetenschap. De rechtspraak kan niet zonder wetenschappelijk onderzoek en expertise, maar uiteindelijk heeft de rechter en niet de wetenschapper het laatste woord in de rechtszaal. Wie dat vergeet maakt een categoriefout. Het miskent het eigene van beide – rechtspreken respectievelijk waarheidspreken. De rechtspraak doorloopt geen verwijzingsketens zoals de wetenschap, maar verbindt een specifiek voorval, een klacht, een misnoegen met geheel eigen middelen aan de wet als geheel, en oordeelt in dat licht.⁹

10.

Kortom, geen demarcatie, wel differentiatie. En dat geldt *mutatis mutandis* ook voor al die andere onderscheidingen – tussen politiek en technologie, wetenschap en religie, religie en politiek, markt en overheid, economie en moraal, en ga zo maar door. De modernistische scheiding der machten moet vooral niet in beton gegoten worden, maar ze onderkent wel de kracht van verschillen. En alleen op basis van een dergelijke differentiële antropologie van de modernen kan een vergelijkende antropologie, nodig voor die kosmopolitiek, van de grond komen. De niets ontziende kritiek van de modernist, dat moderniseringsfront, creëert een dubbele breuk – met ons eigen verleden en met de ander, met *Then* en *Them*. Latour stelt daar de figuur van de antropoloog-diplomaat tegenover, zowel binnenshuis als buitenshuis.

Tot slot

‘Als God dood is, is alles geoorloofd’, riep een van de gebroeders Karamazov vertwijfeld uit. Nietzsche wist wel beter: pas dan begint het echte leven. Voor God kunnen we van alles invullen: het Ware, het Goede, het Schone – *whatever*. Latour staat, zogezegd, in de traditie van Nietzsche. Pas als we ons bevrijd hebben van zulke *double click*-fundamenten van kritiek, van de betweters, kan het serieuze werk van onderzoek-in-dialogo beginnen.

9 Zie ook *The Making of Law* (Latour 2010). Waar *Science in Action* gericht was op de deconstructie van demarcaties (wetenschap als netwerkvorming – nieuwe associaties maken – en in die zin niet zo veel verschillend van andere activiteiten), gaat het in *The Making of Law* juist om de differentiatie (het specifiek eigene van het rechtspreken).

Literatuur

- Derksen, Ton (2010) *De ware toedracht. Praktische wetenschapsfilosofie voor waarheidszoekers*. Amsterdam: Veen Media.
- Gross, Paul R. en Normann Levitt (1998) *Higher Superstition. The Academic Left and Its Quarrels with Science*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Latour, Bruno (1988) *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1999) *Pandora's Hope. Essays in the Reality of Science Studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, Bruno (2005) *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno (2010) *The Making of Law*. Cambridge: Polity Press.
- Latour, Bruno (2011) Reflection on Etienne Souriau's *Les différents modes d'existence*. In: Levi Bryant, Nick Srnicek en Graham Harman (red.) *The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism*. Melbourne: re.press, 304-333.
- Latour, Bruno (2013) *An Inquiry into Modes of Existence. An Anthropology of the Moderns*. Cambridge: Harvard University Press.
- Linden, Frenk van der en Peter Webeling (2014) Wientjes: Nederland dreigt politiek te verlammen. *De Volkskrant*, 21 juni.
- Schütz, A. (1960) *Der Sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt*. Wenen: Springer.
- Schütz, A. (1962) *Collected Papers I*. Den Haag: Martinus Nijhoff.